

Opponensi vélemény

Nagyné Rózsa Erzsébet

Az államiság modelljei a Közel-Keleten – a vahhábita királyságtól az iszlám köztársaságig

című doktori értekezéséről

A dolgozat szerzője nagyon aktuális téma bemutatására és elemzésére vállalkozott. Az utóbbi évtizedekben szerte a világban államok alakultak át: eltűntek, újjászülettek. Olyan térségben is változások következtek be (pl. Európa), ahol biztosnak, stabilnak tűntek az államhatárok. A dolgozat témájának konkrét földrajzi területe a Közel-Kelet, amely –nyugodtan kijelenthetjük– az utóbbi évtizedekben a világ egyik legneuralgikusabb régiójává lett, vagy inkább azzá tették a külső, sokszor álszent módon „humanitáriusnak” nevezett beavatkozások. A térség világpolitikai fontosságát bizonyítja az is, hogy a legjelentősebb amerikai elnöki doktrínákat mind a térséggel kapcsolatban fogalmazták meg: a Truman-doktrínát 1947-ben, az Eisenhower-doktrínát 1957-ben, a Carter-doktrínát pedig 1980-ban. Az államok ebben a térségben kevés, ám annál jelentősebb specifikus, partikuláris történelmi és kulturális örökségre hivatkozva jöttek létre (valamennyiük közös történelmi és kulturális öröksége az iszlám és az arabság), ám a külső beavatkozástól erősen, mondhatni döntően determinálva, és helyzetüket, egymáshoz való viszonyukat, a nemzetközi kapcsolatrendszerben elfoglalt helyüket, szerepüket ma sem teljesen szuverén módon határozzák meg. Ennek ellenére –vagy éppen ezért– ezek a törekeny államok mégis rendkívüli, az európai gondolkodás számára szinte érthetetlen vitalitást mutatnak az utóbbi időszakban felgyorsult globalizáció körülményei között is. Ezt bemutatni -ami a magyar történetírásban új eredménynek tűnik-, nem könnyű feladat, merész vállalkozás.

A témát a szerző elsősorban és döntően a politikatudományra jellemző módszerrel fejti ki, nem mellőzi a multidiszciplináris megközelítést, a bölcsészettudomány, a nemzetközi jog és a biztonságpolitika eszközkészletét sem. A tárgyalt országok politikai terét elemezve a reális és virtuális tér fogalommal operál. Fogalomhasználata azonban sematikusnak tűnik, mert a konkrét esetek (a modellállamok) bemutatásakor és elemzésekor nem jelennek meg világosan a virtuális és a reális politikai tér sajátosságai. Ugyanakkor úgy vélem, hogy a dolgozat erényét, értékét csak növelte volna, ha a szerző bátrabban használta volna a történelemtudomány eredményeit, s ezáltal még szerveesebb, koherensebb lett volna az államépítés évszázadokra visszanyúló elemeinek a bemutatásán keresztül a történelmi folyamat is. Így elkerülhető lett volna néhány tévedés, illetve felületesebbnek tűnő elemzés is.

Nagyon részletes és igen jól sikerült része a dolgozatnak az iszlám politikai gondolkodás komponenseinek a taglalása, a hozzá kapcsolódó fogalmak tisztázása és megfogalmazása közérthető formában annál is inkább, mert sok zavaros képzet, klisé kapcsolódik hozzá a köztudatban (pl. az állam fogalma, a muszlim közösség szerveződésének a formái stb.). Ez fontos annak ellenére, hogy nincs benne eredeti, új eredmény. Ugyanitt veti fel a szerző a Közel-Kelet fogalmának a problematikáját is. Azonban nem kapunk egyértelmű választ arra, hogy milyen földrajzi teret ért alatta: a szorosán vett, Egyiptomtól keletre eső területet, vagy a tágabbat, amely magában foglalja a Maghrebet is? Úgy tűnik, hogy ez utóbbi képezi a szerző vizsgálódási területét. Erre utal a líbiai államiság taglalása, valamint számos utalás a szűkített, de a hagyományosan elterjedt Maghrebre, államainak (Algéria, Tunézia, Marokkó) a történetére. Az biztos, hogy a térség határait eredendően politikai kritériumok alapján jelölték ki. Előbb csak a Kelet fogalom volt használatos (a keleti kérdés kapcsán), majd miután a kínai behatolást követően a 19. század végén bevezették a Távols-Kelet fogalmat, szükségessé vált a keleti kérdés területének a pontosítása, ezért kezdték használni a Közel-Kelet elnevezést. A britek egyébként már az első világháború után használták szórványosan a fogalmat, a második világháború után már csak ezzel operáltak. Az Amerikai Egyesült Államok viszont a második világháború után megnövekedett érdeklődéssel fordulva a térség felé az egész, a Marokkótól a Perzsa- (Arab) öbölíig terjedő térséget Közép-Keletnek nevezte. (Lásd Middle East Institut, és folyóiratának, a Middle East Journalnak az alapítása 1946-ban, illetve 1947-ben.) Ma is folyik a vita arról, hogy a közép-ázsiai és a kaukázusi iszlám köztársaságok a Közép-Kelet részét képezik-e.

A szerző kitér az iszlám reformmozgalom születésére, képviselői gondolatainak a bemutatására, s helyesen állapítja meg, hogy a muszlimok gyengesége és az európai behatolásra történő reagálása hozta létre „az iszlám reformjának (iszláh) a programját” (69. o.) Szerencsés lett volna azonban, ha a jelenséget és képviselőit bővebben elemzi, mutatja be. Így láthatnánk, hogy al-Afgáni milyen jelentős szerepet játszott az 1890-91-es perzsa népmozgalomban („dohánylázadás”), amelynek győzelmében a siíta papság, a vezetők döntő szerepet játszottak. Vagyis a siíta papság először nem az 1906-11-es alkotmányos forradalomban vett részt (lásd az ellentétes állítást 113. o.). A mozgalom nagy hasonlóságot mutat a Reza Pahlavi uralmát 90 évvel később megdöntő tömegmozgalommal. Maga al-Afgáni írja, hogy az uralkodó (Naszreddin sah) döntése (idegen kézbe adta a dohány felvásárlásának, feldolgozásának és értékesítésének a monopóliumát) ellen tiltakozók azért keresték meg, hogy „segítsen nekik széttépni a sötétség fátylát, összetörni a despotizmus láncait. Liberális rendszert, törvényeket követelnek.” A bővebb kifejtés nyomán kiderült volna, hogy az iszlám reformmozgalom megelőzi ugyan az arabizmus kialakulását, de majd mintegy együtt halad vele. Itt kellett volna beszélni al-Kavakibi munkásságáról is. Az aleppói születésű újságíró bírálta az oszmánokat, mert eltorzították az iszlámot, s ezért nem méltók a képviselésére. Erre csak az

arabok méltóak, mert közöttük született az iszlám, mert a szent könyv nyelve is arab. Gondolkodásában a muszlim umma koncepciója mellett megjelent az arab umma gondolata is. Sőt rendkívül keményen bírálva Abdul Hamid szultán despotikus rendszerét, az alkotmányos kormányzásért szállt síkra, ahol a hatalmi ágak függetlenek, ahol a személyes szabadságot biztosítják, ahol „a törvény uralkodik az erőn”.

A négy állammodell –az egyiptomi, az iráni, a szaúd-arábiai, a líbiai– és az iszlám állam restaurációs kísérletének a bemutatása ismert tények, események, dátumok felidézésével történik meg. Arra keresi a választ, hogyan támaszkodik az ősi, tradicionális struktúrára a modernizációs kísérlet, illetve hogyan befolyásolja a folyamatot a külső tényező és a globalizáció, valamint azt, hogyan lett a hadsereg az a modernizációs erő, amely a civil állam/nemzetállam bevezetésének és fenntartásának az oszlopa és garanciája. (72. o.) E folyamatban mindenképpen érdemes lett volna rámutatni a kemalizmusnak a hatására, amely -a francia republikanizmus mellett- Irakban markánsan tetten is érhető az 1936-os katonai hatalomátvétel (az első az arab térségben) után hatalomra kerülő Hikmet Szulejmán programjában.

Egyiptommal kapcsolatban Mohamed Ali *autonóm* modernizációs kísérlete mindenképpen bővebb bemutatást érdemelt volna. A sikeresnek mondható kísérletnek Anglia nyomására a nagyhatalmak vetettek véget 1840-ben, mert mint Palmerston indokolta, „Európa érkei ezt kívánták”. Itt az európai modernizáció Napóleon egyiptomi hadjárata nyomán indult, s nem a „britek vezették be az országba” (87. o.), amint azt a szerző állítja. A század második felében viszont ők irányították az ország modernizálását.

Tunéziában, ahol 1861-ben, az arab országok közül elsőként hirdették ki az európai típusú alkotmányt, szintén az európai hatalmak vetettek véget a modernizációs kísérletnek az 1886-ban kirobbant keleti válság következményeként. Itt 1868-ban még egy elméleti munka is született a modernizáció megvalósításában vezető szerepet játszó, az európai viszonyokat is jól ismerő Haireddin pasa (később az Oszmán Birodalom nagyvezíre) tollából *A muszlim államokban végrehajtandó szükséges reformok* címmel.

Milyen kritériumok alapján történt a modellként bemutatott és elemzett államoknak a kiválasztása? Erre a kérdésre nem kapunk választ a dolgozatban. Pedig erre annál inkább is szükség lett volna, mert a taglalás során lehetőség nyílt volna az új eredmények bemutatására. Az egyes modellek, államok tárgyalásakor érzékelhetőek lettek volna az állammá alakulás folyamatának a sajátosságai. Mennyire volt a folyamat endogén, és milyen mértékben volt meghatározó a külső tényező, a nagyhatalmak nyomása? A térségben ez utóbbi tűnik minden esetben igen jelentősnek annak ellenére, hogy bizonyos lokális, regionális identitás már létezett. Ezt állapították meg az egységes arab kalifátus létrehozásán munkálkodók a damaszkuszi kongresszuson 1920-ban: én damaszkuszi vagyok,

én pedig drúz, libanoni, palesztin stb. Ám meghatározó, döntő szerepet a határok kialakításában, a terület meghatározásában a mandátori államok kialakulásában az európai hatalmak, elsősorban Franciaország és Nagy-Britannia, játszottak. Ezen mandátori államok közül egyiket sem vizsgálja a szerző. Ezt hiányolom a dolgozatból. Ezek az államok „kapnak”, „importálnak” egy állammodellt, de hogy hogyan próbálja ezt a politikai hatalom modern nemzeti állammá tenni, erre vonatkozóan csak elszórt utalást találunk.

A mandátori államok határaival kapcsolatban korrigálni szükséges a szerző téves állítását: „az első világháborút követő rendezésben létrehozott határok módosítására –Izrael létrejöttének kivételével– csak egy esetben került sor, átmeneti jelleggel, amikor Egyiptom és Szíria létrehozták az Egyesült Arab Köztársaságot (1958)”. (23. o.) 1938-ban történt egy határmódosítás: Franciaország azért, hogy háborús konfliktus esetén elnyerje Ankara semlegességét, Szíria tiltakozása ellenére átengedte Törökországnak Alexandrette szandzsákot, a mai Hatay tartományt, (Aleppó tengeri kijáratát), ami mindmáig feszültségforrás Szíria és Törökország között.

Néhány megjegyzés a konkrét modellekkel kapcsolatban. Tulajdonképpen egyetértek a szerző azon megállapításával, hogy az egyiptomi identitás elemei az arabság, az iszlám, az afrikai elem, amely olykor kiegészül pl. az euromediterránsággal. (86. o.) Annyit azonban hozzá kell tennünk, hogy az első elem nem hosszú időre visszanyúló állandó komponens. Csupán az iszlámot mondhatjuk állandó elemnek, még a köztudatban annak hitt arabságot sem. Mohamed Alitól kezdve Urábi pasán, a Vafd Párton át az 1952-ben hatalomra kerülő Szabad Tisztekkel bezárólag valamennyinek a jelszava (s programja) „Egyiptom az egyiptomiaké!” volt. A Vafd Párt, főként vezetője, Szaad Zaglul, nagyon lenézően nyilatkozott az arabokról, s a közvélemény is hosszú ideig a sivatagi beduinokkal azonosította őket. Nászirt magát is gyözködni kellett, hogy elindítsák az Arabok Hangja rádióállomást. Az arabság identitáselem az 1930-as években jelent meg Egyiptomban, 1954-55-ben felerősödött, 1956-ban pedig az ismert események hatására dominánssá vált. Az euromediterrán elem inkább konjunkturális, efemer, tiszavirág-életű elem, az Európai Unió partnerségi, szomszédságpolitikai koncepciójával, tevékenységével függ össze. Egyiptomnak az európai Mediterráneumhoz tartozását Taha Husszein író, oktatáspolitikus vetette fel az 1930-as években, de csak felháborodást és elutasítást váltott ki vele.

Még mindig Egyiptommal kapcsolatban: „Az egyiptomi vezető szerep az arab országok családján belül máig megkérdőjelezhetetlen.” – állítja a szerző (87. o.) Ez szerintem téves megállapítás. Az arab országok mindig szolidárisak voltak Egyiptommal, ha bajban volt, ám az elsőségét megkérdőjelezték. A Maghreb-országok ezt a vezető szerepet sohasem ismerték el. Egyetlen kivétel Algéria rövid, ún. Ben Bella-periódusa 1962-65 között. A tunéziai Burgiba egyenesen rossz viszonyban volt Nászirrel, akit Marokkóban sem kedveltek. Idrisz királyról sem mondható el, hogy a násziri pánarabizmus híve lett volna.

A Líbiával kapcsolatos fejtegetéssel, leírással lényegében egyetértek, ám azt is meg kell jegyezni, hogy nem mondhatók eredetinek, a magyar közönség számára sok fejezet ismert. Qaddáfi viszonya az iszlámhoz „meglehetősen sajátosan alakult, mondhatni hullámvölgy volt” (181. o.) A líbiai vezető egy új értelmezését adta az iszlámnak a monarchiával szemben, amelynek legitimitását szintén az iszlám adta. Ennek az ellentmondásnak az áthidalása azonban nem egyszerűen az iszlám retorikájának az átvétele (182.o.), amint azt a szerző állítja, hanem az iszlámizmusnak mint a politikai cselekvést vezérlő politikai ideológiának Qaddáfi által megfogalmazott, egyáltalán nem eredeti variánsa. Az iszlámra alapozott szocialisztikus elképzelések nem új jelenség, mondhatni, hogy szinte egyidős a szocialista gondolat megjelenésével az arab-izlám világban. Már al-Afgáni is megállapította, hogy „a szocializmus nem ellentétes az iszlámmal, hanem annak része”. De idézhetnénk Rasid Ridát vagy Sayyid Qutbot is. A líbiai identitás domináns eleme, amelyet a szerző hangsúlyoz, s amellyel teljes mértékben egyetértek, a törzsiség volt, s „maga Qaddáfi sem volt képes végül kilépni az egész lényét és környezetét meghatározó törzsi környezetből.” (179. o.) Ezért lett volna érdekes és hasznos összehasonlítani a másikat, szintén a törzsiségre alapozott állammal, Szaúd-Arábiával. (Ráadásul mindkét országban komoly szerepe van a kőolajnak a hatalom legitimációjában.) Az összehasonlítás feltételezhetően új eredményeket is hozott volna.

Az ún. Iszlám Állammal kapcsolatban teljes mértékben elfogadom a szerző azon állítását, amely szerint az ún. Iszlám Állam nem állam, hanem egy terrorszervezet. (150.o.) Vitatom azonban a mondat második felét, amely szerint az államnak nevezett terrorszervezet „a közösségszerveződés olyan mintáját mutatja, amely részben szervesen illeszkedik az iszlám államiség fejlődése során megjelent modellek sorába”, amely modell mára átmenetinek bizonyult. (Uo.) Ez a konstrukció, még ha egyesek vizsgálták is államiségét, az elsősorban a külföldi hatalmak beavatkozása által kialakult kaotikus helyzetre adott pillanatnyi, spontán válasz: a „rommá demokratizált” államok (Irak, Szíria) frusztrált, megalázott, szociális alapjától megfosztott tömegeinek a lázadása minden létező ellen, beleértve a határokat is. (Hasonló helyzetben vannak az európai nagyvárosok periféria negyedeinek a fiataljai, ez a kiüttlanság iszlámizálja radikalizmusukat.) Ezeknek a tömegeknek a bosszúvágyát kanalizálta egy csoport, amelynek vezetője lehet, hogy államról, kalifátusról álmodott, ám az teljes anakronizmus volt, a valóság tagadására épült. A dolgozat témáját tekintve az Iszlám Állam nem érdemelt volna ekkora teret. Vizsgálata inkább illik a 19. században gyökerező „nagy játszma” jelenkori megjelenésébe, mintsem az államalkotó modellek sorába. A szerző teljes joggal állapítja meg: „még nem világos, hogy az Iszlám Állam fellépése –és potenciális eltűnése– hogyan hathat a Sykes-Picot rendszerre”. (172. o.) Újrarajzolják-e a nagyhatalmak a határokat vagy sem, ez még nem dőlt el. Egyáltalán nem zárható ki, hogy ez „hagyományosan” fog történni, azaz az érintettek megkérdezése nélkül, vagy éppen az érintettek egyes, nem is biztos, hogy reprezentatív, kiválasztott csoportjának a megkérdezésével.

Ne felejtjük el, hogy a térség térképének meg- és átrajzolásakor (az első világháborút követő átrendezéskor) az egyik legfontosabb –ha nem a legfontosabb- szempont volt és ma is az: ez a kőolaj. Fontosságára való tekintettel megfelelő mértékben, de bővebben lehetett volna szólni a politikaformálásban játszott szerepéről.

Hiányolom, hogy a kurd probléma (nemzet- és államépítés) tárgyalása különösebb indoklás nélkül történik. Nem tudjuk meg, hogy a megkésettiségre példa-e vagy arra, hogy a törékeny régióban a hatalmak döntenek az államok létrejöttéről, és érdekeiknek megfelelően késleltetik azt. Magának a problémának a bemutatása jól sikerült. A szuverén állam megteremtésének jelen pillanatban valóban nincs realitása, még ha az iraki kurdok egyre inkább nemzetállamként látják és fogalmazzák is meg magukat (205. o.)

A dolgozat leíró jellegű, kevésbé elemző. Az egyes modellek bemutatásakor közismert, lexikonszerű, leginkább kronológiai tényeket ismertet a szerző. Előfordulnak ismétlések is. Ilyen pl. a *baj'a* fogalom (53. o., 139.o.) meghatározása tartalmilag azonos, éppen ezért nem értem, miért hivatkozik a szerző két különböző szerzőre, Bernard Lewis-ra és John Espositóra. A szanúsi renddel kapcsolatban is ismétlések találhatók: a szerző említi a 174, 175. és a 177. oldalon, két lábjegyzetben (479., 486.) de mindegyik helyen szinte ugyanazokat az ismereteket közli, nem adnak új információkat az ismétlések. Az irodalomjegyzékkel kapcsolatban nem tartom jónak, szakmailag elfogadhatónak, hogy rendezetlenül, betűrendben jelennek meg a felhasznált művek, források. Keresgélni kell, hogy melyek az elsődleges források, a monográfiák, a szaktanulmányok, az általános művek stb. Talán túl sok a napilap, még ha jelentős is (New York Times). (Sőt még az Index portál is valahogyan belekeveredett az irodalomjegyzékbe!) Amit viszont rendkívül hiányolok, az a szakirodalom kritikai bemutatása, elsősorban a két legfontosabb állammal, Iránnal és Egyiptommal kapcsolatban. Hogyan vélekednek e két ország szakemberei, kutatói, a politológusok, a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozók a dolgozatban felvetett problémákról? Például: mi a véleményük az érintetteknek Samir Amin mameluk állam fogalmával, keletkezésével, illetve bizonyos elemeinek a továbbélésével kapcsolatban; vagy például hogyan vélekednek a politikai iszlám témakörben elismertnek számító, az irodalomjegyzékben is idézett Olivier Roynak Iránnal, az iszlám forradalommal, az iszlám állammal (laicitás és iszlám) kapcsolatban vallott felfogásáról? Említhetnénk Georges Cormot is, aki megkerülhetetlen a Közel-Kelet problémáinak a taglásakor. A szakirodalom eredményeinek (kritikai) bemutatására a Bevezetőben kellett volna sort keríteni. Egyes szerzőket megemlíti a szerző (11. o.), de a műveiket nem értékeli. Erre azért is lett volna különösen szükség, mert így az is megvilágítást nyert volna, hogy az adott szerző milyen új eredményeket tud felmutatni. Mivel ez nem történt meg, úgy tűnik, mintha a dolgozat szerzője csupán ismertette, összefoglalta volna a problémával kapcsolatos szakirodalmat. Az említettek miatt az opponens rendkívül nehéz

helyzetben van, amikor az új eredményekről kell nyilatkoznia. Új eredménynek a közel-keleti államok (a szerző által kiválasztott, ám nem tisztázott, milyen kritériumok alapján) modelljeinek bemutatását, elemzésükre tett törekvést tekintem. A legjobban sikerült rész az Iráni Iszlám Köztársaság című rész, különösen a 111-117. oldalak.

A dolgozat utolsó, egységesnek tekinthető része (208-251.old.) önállóan is megállná a helyét: bemutatja a jelenlegi, állandó mozgásban lévő helyzetet, amelyben Irán és Szaúd-Arábia létezik, szövetséget alakít, külkapcsolatait szervezi. Egyetértek azon megállapítással, amelyet új eredményként is elfogadhatónak tartok, hogy „a sokszereplős, meglehetősen bonyolult hatalmi egyensúly máig nem tudott nyugvópontra jutni. A hatalmi egyensúlyok rendszerének egyik régi, de ma is meghatározó kapcsolatrendszere: az amerikai/izraeli-iráni viszony, amely mára szervesen összekapcsolódott a jelenlegi politikai diskurzusban szaúdi-iráni „hidegháborúként” emlegetett szaúdi-iráni vetélkedéssel, illetve az ettől ugyan elváló, de összességében ennek háttéréül is szolgáló szaúdi/emirátusi-katari konfliktus kiéleződésével”. (223.o.)

A dolgozatot nyilvános vitára alkalmasnak tartom s javaslom az MTA doktora cím odaítélését.

Szeged, 2019. november 20.

J. Nagy László

az MTA doktora